

Данило II

Време Данилово – време великих људи, великих остварења и уједно великих питања. Дешава се чудна појава. Наизглед већи број извора требало би да донесе олакшање – уместо тога, дешава се супротно. Повећана грађа је делимична – тачно је да је то од користи, али самим тим отвара и нова питања у далеко већој мери него што би доприносила неком „решавању“.

Код Савиног биографа Теодосија данас се осећају „слојеви“ у излагању. Треба подсетити да Теодосије живи у време после догађаја из Дежеве (1282) кад је извршена смена власти између Драгутина и Милутина. Без обзира на збивања и њихова касније различита па и опречна тумачења, она спадају међу најзначајније у српској историји. С обзиром да биограф после Дежева пише о ономе што се догађало деценијама пре Дежева, остаје питање колико су они утицали на Теодосијев начин писања. Још увек траје дилема око значења израза сказано/списано и наслова Теодосијевог списка. Хиландару припадају оба биографа, и Доментијан и Теодосије. Дела Доментијановог у овој обитељи нема. Теодосијево дело ту се налази у више преписа.

Кад се говори о времену краља Милутина више је повода за помен млађег биографа Теодосија него за Доментијана, иако се у литератури јасно говори о везама Доментијана и Данила. Доментијан у свом делу повољно говори о актуелном византијском цару Михаилу Палеологу, док га Данило осуђује због каснијег наметања уније. Код Доментијана се не примећује утицај антике. Није искључено да је Доментијан познавао антику. Она је имала своја достигнућа, али је у поређењу са хришћанством остала беживотна. Данило не крије своје одушевљење Александром чија биографија непримећена живи у српској књижевности, о чему сведочи двадесетак преписа (за српске прилике – луксуз). Доментијан је у поређењу са Данилом имао неупоредиво лакши посао – он само прати и бележи за светитеља карактеристична дела Саве. Нема потребе да прави „компромисе“, да изоставља или улепшава дела свог јунака. Све то што је за писца житија нежељено морао је да савлада писац Данило. Из таквог посла није могао да изађе потпуно „чист“.

Српска наука из једног времена кад је основна идеја била затирање свега српског – Броз, поредак – под вођством извесних надуваних ауторитета, огрешила се о вредности домаћег средњег века. Она је потпуно сатрла рад српских уметника и прећутно порицала могућност да би Срби могли да буду уметници и узму учешћа у настајању величанствених српских споменика којима се они и данас диве и са којима се поносе – у „преводу“ би се рекло: то су дела која и данас својом величанственошћу сметају мајсторима неког поретка, некад Хитлеровог а потом тобожњег светског, попут Свете Софије у Цариграду. Мноштво

српских споменика, знакова српске општељудске културе чека иста судбина која је задесила хришћанске храмове Мале Азије, Палестине, Африке...

Све што је у Србији урађено око 1300. по ауторитетима српске науке потицало би од грчких градитеља или грчких сликара. Не каже се отворено, али би испало да су Срби неспособни за тако нешто. То посебно важи за област сликарства. Тамо где је наручилац рада незадовољан приказом, сцена се премаже и креће се наново. Од сабора у Расу (1195) до сабора у Дежеви (1282) протекло је око један век. За то време мање је урађено него само за деценију 1310-1320. То је време „збијених“ догађаја, где би се и са много више извора могло са неком сигурношћу говорити. Византија траје много дуже него Србија, па и поред тога нема нечег сличног.

Бројни су акти из времена краља Милутина који покушавају да реше имовинске и међуљудске односе за своје и будуће време. Тад се веровало да ће њихова вредност трајати вековаима. Неће проћи ни пуно столеће, а прилике ће услед надирања и освајања ислама бити потпуно измењене. Некадашњи владарски документи са неограничено трајном пуноћом важења постају само бледа слика и трагови прошлости. Уместо извесне сигурности коју су ти акти градили и обезбеђивали, настајале су нове прилике којима се требало накнадно прилагођавати под најтежим условима инородног и иноверног ропства. Повељама манастирима завештана имања од новог освајача су заплењена и присвојена. Није сувишно овом приликом осврнути се на догађаје око 1850 – тад Срби морају да „откупљују“ своја имања од сабраће исламске вере. Као да се нико не пита од кога су турски освајачи око 1400. „откупили“ та имања и коме су их плаћали?!. Данас се о Турској говори као о моћној земљи. Може се утврдити извесна приближно тачна вредност свега онога што су Турци од хришћана током векова отели, а потом ти хришћани та иста имања крвљу и знојем одржавали за интерес Турске. Није „историја“ сводива само на ређање имена и година као нечег што са стварним животом није ничим повезано и без деловања на ток каснијих догађаја, прво оних у којима се сад живи, а потом и оних који тек предстоје. О значају краљевог брака са византијском принцезом (1299) говори се сувише наглашено и том догађају се придаје велики значај (?). Слично се догодило и један век раније, кад је Немањин син постао царски зет, али се о томе говори као о нечем обичном.

Међу Милутиновим задужбинама се помиње и оснивање угледне болнице у Цариграду, познате по својој узоритости у функцији. По ономе што се зна, сличне установе у српској држави није било (!).

Тешко је прихватити излагање житија о томе како је током борбе са Каталанима једно време Данило оставио своје борце да би отишао код краља Милутина и од њега тражио помоћ. Та чињеница би обесхрабрила борце који би неизбежно помишљали да је

он имао намеру да бежи. Затим и онако приказано, као пристигла помоћ не делује реално. У таквим условима какви су на Атосу тада новац је споредан, јер је све опустошено... Данило јесте јерарх, борац, писац... Питање је колико је способан за посао такве врсте – „ајдучки отићи и вратити се“, како би рекао прота Матеја Ненадовић о 1804. – требало је тајно отићи до Скопља и вратити се назад. У Житију Данила се говори о понашању Данила после повратка из Скопља, током борбе са Каталанима. Има ту доста нејасног и, утисак је, и доста намерно „увијеног“ у тежњи да се не каже стварно. Тиче се то и његовог односа према Хиланраду и понашања према руском манастиру. Недореченог је доста и нема начина да се о томе говори. Колико Милутинову обнову Хиландара треба повезати и са страдањима манастира током ових сукоба? При разматрању тематике треба имати на уму и понашање Данила након неуспелог избора за архиепископа и његовог постављања за хумског епископа. Оставља утисак „разочараног“ који више времена проводи на релацији Србија-Хиландар неголи у својој хумској епархији.

При раду на зборнику „Животи краљева...“ осећа се његова „неприродност“ и његова „(не)функционалност“. Почиње са очекиваним опширним биографијама архиепископа. Нажалост, ни ту не пролази без проблема. Између очекивано опширних житија другог и четвртог архиепископа Арсенија и Јоаникија, налази се сажето житије трећег архиепископа Саве II, брата владајућег краља Уроша и синовца Светог Саве, значи члана владајуће куће. Та чињеница буди опрез и тражи разложно објашњење. Затим би уследиле житијне „белешке“ (архиепископ Јаков – архиепископ Никодим). Ту је и већ добро познато половично (дефектно) житије краља Душана. Говори се о томе како су поједина житија касније дописивана и у њима су на извесним местима вршене накнадне измене. Овакве тврдње више збуњују него што објашњавају или доприносе разумевању. Уочавају се, целински гледно, ситни пропусти или мањкавости, а очигледни недостаци – не само због данашњег интересовања – пролазе непримећени, као да не постоје. Зар четири архиепископа (Јаков, Јевстатије, Сава, Никодим) не значе и не заслужују више него што је о њима речено истим речима, језиком „формулара“ у зборнику Житија краљева српских. За такав поступак нема ни људског ни изворног оправдања.

Све ово је максимално присутно и у „половично“ заступљеном житију краља Душана, где је реч о „механичком“ недостатку друге половине списка. Та половина једноставно „недостаје“. До тога може доћи или услед спречености писца да из било којег разлога дело доврши, или је под неким, нама непознатим околностима написани део загубљен. У оба случаја дворско окружење тиме није ослобођено обавезе да доврши биографију тако знаменитог владара какав је био краљ/цар Душан.

Житије другог српског патријарха Саве је случај за себе – као да га саставља неуравнотежена особа. Ту има свега више него тачног – има и полуистина, контрадикторног, па и немогућег. У таквим условима јавља се питање ко је више неуравнотежен – писац житија или састављач зборника (уколико није реч о једној истој личности), кад је у кодекс могло да се унесе тако нешто и стави као равноправно са стварно вредним књижевним остварењима архиепископа Данила. Ту је и „прича“ о мисији монаха Исаије, којом се решава питање тобожње анатеме Српске Цркве од стране Цариграда. Током рада на том делу зборника не сналазе се ни аутори новог времена. Њима не смета што се три израза различитог значења користе као равноправни синоними; монаху/лаику приписује се обављање послова који се тешко врше и на нивоу највише јерархије; олако се прилази крајње заплетеним питањима – уместо у суштину, радије се иде у парафразирање онога што је о појединим поглављима последња два века...

Треба поменути још једну крупну особеност зборника. Завршно поглавље посвећено је само избору патријарха Јеврема. Тако нешто је непримерено у српском средњем веку. Житија обухватају цео живот свог „јунака“ од рођења до његове смрти (без обзира на начин како се то излаже). Тако су се у оквиру истог зборник нашле и кратке „житијне белешке“ четири поглавара – од којих су неки осведочено заслужни – и поглавље посвећено само избору („Хиротонија“ – израз самог писца) једног јерарха.

При стварању кодекса те мањкавости су сигурно морале бити уочене. Због временске блискости и тадашњег још увек постојећег обиља грађе могле су бити благовремено и оптимално решене стварањем одговарајућих биографија које су недостајале... 1305. рашки епископ Григорије преписује светосавску Крмчију; у пратећем запису који о томе говори истиче како се трудио да препис што ближи основном тексту предлошка. Ово настојање епископа Григорија добар познавалац питања везаних за Крмчију С. Троицки пропраћа алузијом на текст еванђеља и набраја пропусте преписивача.

Обнова храмова везане са ређим и мање познатим поступком – промена првобитног посвећења храма које је повезано са његовим оснивањем. Од савременика је изгледа време после 1310. сматрано као повољно време, а тако изгледа и данас. У време градње Нагоричана слави се победа над Турцима, који се тада тек појављују. Нико тада не би могао ни хтео да помишља на неку 1453. или 1459. годину.

Нису ретки случајеви да се и данашњи аутор као добар познавалац извора двоуми и колеба на који начин да изложи проблематику којом се бави, услед добро познатог недостатка и неслагања извора. Шта онда преостаје неупућеном, мало обавештеном читаоцу – какву слику може да стекне о предмету свог интересовања?

Јадно стање српске науке показује и чињеница да ново и најчешће коришћено издање превода Даниловог зборника приређује странац који са делом општи преко туђег, и старог и савременог, накнадно наученог српског језика. Домаћи српски аутори који живе и раде у матичној средини не узимају учешће у том послу. Беду Српске Цркве представља и чињеница што она и данас у слободи скоро да нема човека који би се бавио временом архиепископа Данила и краља Милутина.

Напор проучавалаца отежава и чињеница које морају да буду свесни и са којом морају да се помире како њихов труд и њихови резултати током времена бледе и „застаревају“ што на крају доводи до губитка успомене на њих, против чега се током живота упорно боре. Често ће се колико сутра појавити „ново“ становиште, које већ том ознаком добија проходност, што не значи и да је то „ново“ истовремено квалитетно. По мишљењу наше епохе, битно је да је нешто „ново“! „Сутра“ ће „други“ о његовој вредности објективно говорити.

Слично 1282. као години сабора у Дежеву, где је извршена смена Драгутина и Милутина, подједнако је енигматична и 1317. кад се тешко долазило до новог поглавара Цркве. Успело се тек после трећег покушаја. Уместо очекиваног избора бањског епископа Данила, архиепископ постаје хиландарски игуман Никодим. Пред савременим аутором стоји питање, услед оскудности вести, да ли је ту реч о конкретном или о „метафори“ – да ли су постојала стварна три сабора или се ради само о једном сабору на коме су била три покушаја да се изабере архиепископ.

Постоје мишљења да су поједини списи из зборника „Животи краљева...“ претрпели извесне накнадне измене. Притом се не води рачуна о чињеници како је Душаново житије ту половично (као да је механички пресечено и његов други део одстрањен). Постоји само опис до прве половине краљеве владавине. Могло је бити више разлога да се тако деси, али то не значи да је морало и требало да тако и остане. При стварању зборника као целине од краљеве смрти прошло је око две деценије – погодно време за стварање житија у потпуности...

Ако је краљ Милутин познат као највећи задужбинар у „хоризонтали“ онда се архиепископ Данило тим називом може оценити као ктитор у „вертикали“. Тиме је задужио тројицу владара (Милутин, Стефан Дечански, Душан), истакао се у грађењу Бањске, Дечана и Пећи... Значајно је притом рећи да се сва три поменута храма о чијем настајању се брине Данило налазе у списку српских MIRACULA.

Као извори се користе и извесни успутни случајно настали записи који могу бити и дело неког „скрибомана“, каквих је и тада било. Овде се мисли на оне записе чија

садржина или тврдња нема неку аналогну тврдњу и не може да се провери казивање... Као такви, ови записи су ипак „покриће“ за оног аутора који се њима служи током свог рада.

Кад се посматра средњи век, Србија делује као да је неко острво (?). Ако домаћих извора нема, јасно је што је тако – више је за дивљење како је опстало и оно што је познато него што је упитна толика оскудица. И кад су у питању вести које би долазиле са ширег простора, ван граница српске земље, вести о Србима је мало.

И када је реч о гробним храмовима, потребна је велика опрезност. Ниједан појединац не зна колико ће дуго живети и када ће умрети. Хтео-не хтео, мора и о томе да води рачуна. Треба подсетити на пример Немање који је још као релативно млад човек одредио храм у Топлици за свој гроб. Тек пред крај живота ту улогу намењује својој главној задужбини Студеници... Десило се тако да његов гроб, насупрот свим ранијим плановима буде у манастиру Хиландару. Слично је и са краљем Милутином, који је по обичају времена био и ратник. Живео је прилично дуго и морао је током тог периода размишљати и о могућој ранијој смрти. Градња Бањске са планом да буде место сахране долази на крај. Десило се да је слично свом претку Немањи о главној задужбини плански размишљао и у зрелим годинама.

Тешко је говорити о неком владарском програму Милутина: преузимање власти под нејасним условима, несређени односи са братом, бракови, односи са децом, питање наслеђа...

Дело је „једно“ – тумачења је више. У зонама где постоје научни „ауторитети“ – што није добро – среће се привид јасности. Кад „ауторитета“ нестане, јавља се друкчија слика (као и код смрти Милутинове).

Краљ Милутин спада међу „најповлашћеније“: за шездесетак година његовог земног живота настале су десетине његових портрета по задужбинама расутиим широм земље, од којих је само неколико њих сачувано и до данас. Треба још једном подсетити – то су „портрети“ настали по сликању конкретних живих особа у различитом узрасту, од детињства па до само неколико седмица пред смрт великог задужбинара, исцрпљеног болешћу, што је даровитом сликару дозвољено да сликом забележи. То нису „имагинарни“ ликови настајали уз помоћ фикције сликара као што се дешава у случајевима кад је потребно представити ликове особа из прошлости које уметник није имао прилике да сретне као и нико из околине на чију причу и „замерке“ би сликар могао да се ослони у свом настојању да буде што ближе реалу.

Милутин је умро 1321. Из тог времена је и његов последњи „портрет“, који га приказује као оронулог човека исцеђеног болешћу. Значи, смрт није дошла изненада. Отуда и не чуди да је благовремено све своје задужбинарске послове за живота привео

крају и иза њега није остало ништа тек започето па занемарено. Биограф говори како је спровод мртвог краља до гробног храма био праћен немирима. Може то да буде и „топос“, али и слика реалног стања. Не постоји опис спровода ниједног владара који је земљу водио до тренутка смрти да би се могло вршити поређење задње године живота. Вероватно су поменути немири скопчани са напором целе земље. Затим, није било решено ни питање наслеђа престола. Пада у очи да се приликом сахране јавља само игуман његове задужбине, без већег учешћа више јерархије.

„Галерија“ изворно насталих Милутинових ликова и данас после седам векова представља извесну „противнаграду“ великом задужбинару, ако ни због чега другог, а оно по својој јединствености без нечег сличног код Срба па и шире... Срећна је околност кад се уз слику неке историјске личности наиђе и на одговарајући текст који слику прати. Чешће се дешава да једно од тога двога недостаје – или слика или пратећи текст. За истраживача такво стање представља велике и непремостиве тешкоће.

Средином 19. века кроз српске области па и оне где се налазе Милутинове задужбине потиснуте, унакажене на разне начине па и (полу)заборављене пролази руски научник и путописац Гиљфердинг. Оставио је и своја запажања о томе путовању. У том послу он је био у жалосној предности у односу на потоње српске ауторе који су тамо могли да дођу тек након деценија. Могао је да види много од онога што је током времена нестало... Уз све остале невоље које су задесиле Србе налази се и та што кроз њихове области током протеклих векова није прошло више људи сличних способности и интересовања као што је био знаменити Гиљфердинг. Српска историја културе била би неупоредиво богатија. Ако нису могли да зауставе уништавање и пропадање које траје непрекидно, могли су оставити успомену на постојање онога што је већ сутра могло да пропадне (као што се и дешавало). Србија тада није имала своје учене људе, нити би они имали слободу рада коју су имали странци.

Тешко на проучаваоца и обичног посетиоца кад при обиласку неког још увек постојећег објекта делује сазнање да је он некад он био осликан и да су те слике у међувремену нестале... Не ретко само неколико квадратних центиметара уништених фресака односи са собом и јединствене записе са низом заувек изгубљених података...

Значајно је што се при осликавању храма са истом пажњом украшавају и они делови који нису доступни уобичајеном погледу посматрача, па чак и они који су обичном оку потпуно недоступни. Јасно је да најбољи сликари изводе оне делове украса који су увек доступни посетиоцу и где до пуног израза долази и вредност урађеног, као и пропусти уколико их има. Даље и оку мање доступне партије према условима препуштају се изради од мање даровитих, што не значи да су урађене са мање пажње.

Редовно се повољно говори што је велики задужбинар ново подигао него о ономе што је урађено тамо где је претходно уништено оно што је дотле постајало, поготово ако је било са истом наменом. Величанствено је данашње здање саборног хиландарског храма настало старањем краља Милутина после 1300. Занемарује се да је он подигнут на месту које су око један век раније обновљен трудом оца и сина, Симеона и Саве. Притом, они су само обновили запустели и раније постојећи храм о чијем изгледу данас можемо само да нагађамо. Вероватно је припадао типу светогорског храма из времена пре средине 12. века... Слично је и са катедралама Богородицом Љевишком и Грачаницом. Ова три Милутинова храма имају сваки своје особености. Љевишку карактеришу очуване одредбе о „давању на порту“ (могле су ту одредбу имати и друге цркве, овде је сачувано). Грачаница се одликује својом лепотом, нешто у чему се слажу и посетиоци и проучаваоци – лепоту и градње и фрескосликарства. Хиландар карактерише функционалност његовог здања и испуњеност светлошћу.

При томе се јавља и дилема – шта је вредније. Оно што је старије вероватно и лошије урађено са мање украса па и трошније... Или је вредније оно што је новије али без вредности и предности које старина носи са собом. Новије јесте трајније, боље урађено и украшено (лепше за око), али истовремено је „млађе“ – самим тим мање вредно - понекад и за неколико векова. Старо византијско здање манастира Хиландара обновљено 1200. вероватно је и било „зрело“ за „замену“ (?). Уочљиво је да се таква потреба не јавља кад су у питању само неколико, деценијала старе градње (Студеница, Милешева, Сопоћани...). Затим, упадљиво је да се о приликама обнове 1200 више зна о раду у Хиландару него о градњи новог храма после 1300.

Аутора поред садржаја слике интересује и личност њеног сликара. Уметници као да немају право да говоре о себи или бар није се сматрало вредним да се тако нешто и чини. Поједини од њих осећају снажан порив да оставе макар и основни помен о себи. Чине то кришом, полускривено на извесним споредним деловима фреске. Сам по себи, тај помен о свом аутору не говори много. Ствар се мења ако се такви помени срећу на више места кад је могуће о томе нешто више рећи, посебно ако се ради о више споменика извесног периода.

Бројни су храмови, грађевине са истом наменом. Њихови сликари су често исте особе чија је дужност да свој фреско програм испуне истим садржајем (највише из библијске историје). Ипак, ту нема „копирања“. Струка примећује извесне сличности у начину извођења, не у начину ликовног представљања. Сваки храм иако са истим основним грађевинским елементима представља здање за себе, које се никада не понавља у потпуности. Исто је и са фреско-украсом, где сваки храм чини свет за себе са својим

изворним особеностима, што у време интензивне градње у врло кратком временском року није лако постићи. Сваком споменику треба прићи на посебан начин као да се ради први пут иако је то рад исте врсте ко зна који пут у низу... Поготову то треба истаћи кад се зна да је реч о многим сценама и стотинама „ликова“.

Ту је и питање „премаза“/пресликавања – појава до које редовно долази у току рада и тражења што бољег решења. За истраживача то је посебни проблем. Мучи га што је до тога дошло као и шта је испод пресликаног дела раније било.

Радо се прима, лако памти и често препричава предање о четрдесет саграђених храмова за четрдесет година краљеве владавине. Званична наука то не прима и одбацује са благим подсмехом. Ако би се пошло од анализа појма градње, не значи да је то само рад од основа изведен на „ледини“. Зна се како је често поправка и оживљавање напуштеног теже од изградње новог – а из времена Милутина потиче и низ тада поправљених раније оштећених храмова, онда би споменута размера 40:40 морала да претрпи и измене у корист већег броја изграђених храмова изведених током 40 година Милутинове владавине. До такве измене могло би доћи само на основу онога што се зна на основу скромних података (без могућности да икада буду допуњени). Ред је да се пажња макар преко уобразиље посвети и ономе што преостаје у сфери непознатог, о чему нема података али се на основу логике збивања с правом очекује да је постојало. Данилов спис се сматра главним извором кад су у питању Милутинове градње. Данило пише житије и по правилу жанра и по маниру епохе, не би могао да поброји толики број саграђених храмова.

Настанак Жичке и Грачаничке повеље дели време од око једног века. Међутим, данашњи изглед Жичке повеље и Грачаничке повеље потиче из истог времена пошто је Жича у међувремену претрпела велика оштећења. Ни Грачаничка повеља није без проблема, већ у изворном облику носи нејасан и недоречен текст. Повреде храмова током ратовања су скоро редовна појава иако долазе од стране истоверних противника. Она је очекивана кад је у питању иноверни завојевач – Персијанци у време цара Ираклија, касније Арапи, Турци... Треба подсетити да разарања Цариграда од стране крижара (који вековима својим добро познатим геноцидним методом до данас тобож шире неке хришћанске вредности) 1204. је био опљачкан са ништа мање страха него 1453. Наравно, 1453. се из Цариграда могло опљачкати много мање него што је то било при првом освајању 1204. од Латина.

Из познавања распореда места исписа повеља на зиду где нема много примера закључује се да није било одређеног места где би се тај текст могао поставити. Жичка повеља има неку логику, док се то не може рећи за Грачаницу, где је повеља у певничком

простору па се поставља питање смисла жељеног постојања, пошто је доступна само малом броју лица. У Старом Нагоричину текст повеље је исписан на северном зиду али је крајем 19. века нестао.

У науци се редовно говори о запису арх. Никодима из 1319. о томе како је за Српску Цркву преведен Јерусалимски типик касније познат као Никодимов типик (уништен од Хитлера 1941). Проучавање богослужења тог периода чини упитним многе тврдње из записа 1319.

Тешко је веровати да је Стефан Првовенчани своје култне списе добио тек 4 века касније трудом патријарха Пајсеја. Св. Симон је поштовани светац Стефану Првовенчаном и очувању његових моштију се посвећује велика пажња. Ово је утолико важније знати пошто је не ретко број култних списа веома мали, често се сводио само на један примерак – јасно је колико је то на ивици опстанка. Тако се житије Петра Коришког сачувало у осам преписа, што не чуди пошто житије настаје за потребе већег броја читалаца/слушалаца. Служба је везана за коришћење у храму, па ипак овде је позната само у једном препису. У случају да ни њега нема (као и низа осталих), за њено постојање не би се ни знало. Са Пајсејем се повезује и почетак култа самог Данила (1643) – тврдња коју би требало преиспитати. Слично је и са делима Стефана Првовенчаног. Десило се да списи посвећени Стефану Првовенчаном нестану и да услед тога патријарх Пајсеј приступа послу изнова (ту је и пример Студеничког типика, преписаног 1619. и сачуваног једино у том облику).